

Karolina Rozmiarek¹

USTALENIE ISTNIENIA LUB NIEISTNIENIA, UNIEWAŻNIENIE I ROZWIĄZANIE MAŁŻEŃSTWA W POLSKIM PRAWIE RODZINNYM ORAZ STWIERDZENIE NIEWAŻNOŚCI I ROZWIĄZANIE MAŁŻEŃSTWA W PRAWIE KANONICZNYM KOŚCIOŁA KATOLICKIEGO

Wstęp

Małżeństwo jako instytucja prawna zostało uregulowane zarówno w polskim prawie rodzinnym, jak i w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego. W obu tych porządkach prawnych przewidziano również instytucje, których wykorzystanie może zadecydować o dalszym bycie prawnym konkretnego związku małżeńskiego. Celem artykułu jest przedstawienie ich przesłanek oraz założeń, umożliwiające wskazanie poszczególnych podobieństw i różnic pomiędzy wybranymi instytucjami, a także sformułowanie ogólnego wniosku.

1. Ustalenie istnienia lub nieistnienia małżeństwa cywilnego

Od 1980 do 2015 roku liczba zawieranych w Polsce małżeństw cywilnych zmniejszyła się aż o 118 541². W polskim *Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym* (zwanym dalej k.r.o.)³ przewidziano możliwość zawarcia małżeństwa cywilnego w formie świeckiej oraz mał-

1 Mgr Karolina Rozmiarek, doktorantka, Katedra Prawa Cywilnego i Handlowego, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Szczeciński; e-mail: karolinar19@wp.pl.

2 GUS, „Rocznik demograficzny 2016”, dostęp 2.10.2017, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2016,3,10.html>.

3 Ustawa z 25.02.1964 – *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, tj. Dz.U. z 2017 poz. 682.

żeństwa cywilnego w formie wyznaniowej. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2015 roku w Polsce zawarto 188 832 małżeństw cywilnych, w tym 117 459 w formie wyznaniowej (116 441 – Kościół katolicki) i 71 373 w formie świeckiej⁴.

W obu przypadkach, aby doszło do zawarcia małżeństwa, muszą zostać spełnione określone przesłanki. Po pierwsze, narzeczeni winni być odmiennej płci, gdyż art. 1 k.r.o. stanowiąc o małżeństwie, wyraźnie wskazuje na „mężczyznę” i „kobietę”. Powyższe wynika również z art. 18 *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* (zwanej dalej Konstytucją RP)⁵, zgodnie z którym małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej. Po drugie, powinno dojść do złożenia przez nupturientów zgodnych oświadczeń, że wstępują ze sobą w związek małżeński. Po trzecie, wymagana jest jednoczesna obecność narzeczonych (tj. jedność czasu i miejsca), przy czym z ważnych powodów sąd może zezwolić, żeby oświadczenie zostało złożone przez pełnomocnika. Istotne jednak jest, że takie pełnomocnictwo powinno być udzielone na piśmie z podpisem urzędowo poświadczonym i wymieniać osobę, z którą małżeństwo ma być zawarte.

Małżeństwo cywilne w formie świeckiej powinno być zawarte przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego⁶, natomiast w formie wyznaniowej przewidzianej w art. 1 § 2 i 3 k.r.o. – przed duchownym. W przypadku Kościoła katolickiego osobą uprawnioną do odbioru oświadczeń woli od nupturientów o wstąpieniu w związek małżeński jest: ordynariusz miejsca (biskup diecezjalny, administrator apostolski, administrator diecezji, wikariusz generalny, wikariusz biskupi), biskup polowy, proboszcz, administrator parafii, duchowny odpowiednio delegowany⁷. Niezbędnym warunkiem zawarcia małżeństwa wyznaniowego ze skutkami na gruncie prawa polskiego jest również to, aby nupturienti zawierający związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu kościoła albo innego związku wyznaniowego w obecności duchownego oświadczyli wolę jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu, a także, aby kierownik urzędu stanu cywilnego następnie sporządził akt małżeństwa.

W doktrynie podkreśla się, że w przypadku zawierania małżeństwa przed duchownym nie mogą istnieć także ograniczenia, o których stanowi art. 1 § 3 k.r.o.⁸. Pogląd ten należy uznać za słuszny, gdyż z powyższego przepisu wynika, że jeżeli istnieje ratyfikowana umowa międzynarodowa lub ustawa regulująca stosunki między państwem a kościołem

4 GUS, „Rocznik demograficzny 2016”.

5 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997, Dz.U. nr 78, poz. 483 ze zm., art. 18.

6 W przypadku mężczyzny i kobiety będących obywatelami polskimi przebywającymi za granicą dopuszczalne jest również zawarcie małżeństwa przed polskim konsulem lub przed osobą wyznaczoną do wykonywania funkcji konsula.

7 Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 5.02.2015 w sprawie ogłoszenia wykazu stanowisk, których zajmowanie upoważnia do przyjmowania oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński oraz sporządzania zaświadczeń stanowiących podstawę sporządzania aktu małżeństwa zawartego w sposób określony w art. 1 § 2 i 3 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, M.P. 2015 poz. 230.

8 Tadeusz Smoczyński, red., *System Prawa Prywatnego. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, t. 11 (Warszawa: C.H. Beck, 2014), 133.

albo innym związkiem wyznaniowym, to winna ona przewidywać możliwość wywołania przez związek małżeński podlegający prawu wewnętrznemu tego kościoła albo innego związku wyznaniowego takich skutków, jakie pociąga za sobą zawarcie małżeństwa przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego. W odniesieniu do katolików taką możliwość przewiduje art. 10 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską⁹, a także art. 15a Ustawy o stosunku Państwa do Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁰, jest to tzw. małżeństwo konkordatowe. W przypadku niespełnienia jakiegokolwiek z wyżej wymienionych przesłanek, małżeństwo cywilne w formie świątecznej, jak i wyznaniowej nie zostaje zawarte.

Jak wynika z art. 2 k.r.o., gdy nie dojdzie do łącznego zrealizowania wszystkich przesłanek warunkujących, a zostanie sporządzony akt małżeństwa, każdy, kto ma w tym interes prawny, może zwrócić się do sądu cywilnego z powództwem o ustalenie nieistnienia małżeństwa na gruncie prawa polskiego. Taki interes o charakterze niemajątkowym lub majątkowym ma osoba wymieniona w akcie małżeństwa jako jeden z małżonków oraz dziecko, w odniesieniu do którego stosuje się domniemanie pochodzenia od męża matki¹¹.

Z art. 22 k.r.o. i art. 425 *Kodeksu postępowania cywilnego* (zwanego dalej k.p.c.)¹² wynika, że można również wytoczyć powództwo o ustalenie istnienia małżeństwa¹³. Jego podstawa znajduje się w art. 189 k.p.c., który stanowi, że powód może żądać ustalenia przez sąd istnienia lub nieistnienia stosunku prawnego lub prawa, gdy ma w tym interes prawny. W konsekwencji, powinien istnieć interes prawny powoda oraz powinna zostać udowodniona prawdziwość jego twierdzeń o tym, że określony stosunek prawny lub prawo istnieje. Interes prawny istnieje, gdy występuje obiektywna potrzeba ochrony prawnej, przy czym z reguły nie zachodzi, gdy można na innej drodze osiągnąć w pełni ochronę swych praw¹⁴. Skorzystanie z powyższego przepisu jest możliwe, gdy nie został sporządzony akt małżeństwa, jednak zostały spełnione wszystkie przesłanki warunkujące, które są niezbędne i wystarczające do zawarcia małżeństwa. W konsekwencji więc, w razie niesporządzenia aktu małżeństwa, pomimo zrealizowania pozostałych wymogów określonych w art. 1 § 2 k.r.o., strony nie mogą dochodzić ustalenia istnienia pomiędzy nimi małżeństwa na podstawie art. 189 k.p.c.¹⁵. Sporządzenie aktu małżeństwa przez kierownika urzędu stanu cywilnego jest bowiem przesłanką konieczną, bez której

9 Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 28.07.1993, Dz.U. 1998 nr 51, poz. 318, art. 10.

10 Ustawa z 17.05.1989 o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, tj. Dz.U. 2013 poz. 1169 ze zm., art. 15a.

11 Janusz Gajda, *System Prawa Prywatnego. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, t. 11, red. Tadeusz Smoczyński (Warszawa: C.H. Beck, 2014), 145 [na podstawie: Kazimierz Piasecki red., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz* (Warszawa: LexisNexis, 2011), 74 i Henryk Haak, *Zawarcie małżeństwa. Komentarz* (Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, 1999), 37].

12 Ustawa z 17.11.1964 – *Kodeks postępowania cywilnego*, tj. Dz.U. z 2016 poz. 1822 ze zm., art. 425.

13 Wyrok Sądu Najwyższego z 3.03.2004, III CK 346/02, Legalis nr 64854.

14 Wyrok Sądu Najwyższego z 3.03.2004, III CK 346/02 i podane tam orzeczenia: wyrok Sądu Najwyższego z 22.11.2002, IV CKN 1519/00, Legalis nr 59144; orzeczenie z 13.4.1965, II CR 266/64, OSPiKA 1966, nr 6–8, poz. 166; uchwała Sądu Najwyższego z 17.4.1970, III PZP 34/69, OSNAPiUS 1970, nr 12, poz. 217.

15 Wyrok Sądu Najwyższego z 3.03.2004, III CK 346/02.

spełnienia zawarcie małżeństwa wyznaniowego nie wywoła skutków cywilnych. W literaturze przedmiotu i orzecznictwie dopuszcza się ustalenie istnienia małżeństwa zawartego przed unifikacją prawa cywilnego w formie wyznaniowej, przy czym podkreśla się, że interes prawny w wytoczeniu takiego szczególnego powództwa może występować wyjątkowo, a więc wówczas, gdy odpowiedni wpis w akcie stanu cywilnego nie jest dokonany¹⁶.

Wyroki wydane wskutek rozpoznania przez sąd cywilny powództwa o ustalenie istnienia lub nieistnienia małżeństwa mają charakter deklaratoryjny, więc stwierdzają tylko dany fakt, nie kreując nowego stanu prawnego. W tych przypadkach powództwo może wytoczyć również prokurator.

2. Unieważnienie małżeństwa cywilnego

Małżeństwo cywilne zawarte przed kierownikiem urzędu stanu cywilnego lub przed duchownym może być unieważnione z przyczyn wskazanych w art. 10–16 k.r.o. Zawarte w tych przepisach wyliczenie podstaw jest wyczerpujące¹⁷ i dzieli się na przeszkody małżeńskie (bezwzględne i względne), wady oświadczenia oraz wadliwe pełnomocnictwo. Przeszkody małżeńskie są związane z wiekiem, ubezwłasnowolnieniem całkowitym, chorobą psychiczną albo niedorozwojem umysłowym, bigamią, pokrewieństwem i powinowactwem, a także z przysposobieniem.

Co do zasady nie może zawrzeć małżeństwa osoba niemająca ukończonych lat osiemnastu. Wyjątek dotyczy kobiety, która ukończyła lat szesnaście, ponieważ z ważnych powodów (np. z uwagi na jej ciążę) sąd opiekuńczy może zezwolić jej na zawarcie małżeństwa, gdy z okoliczności wynika, że zawarcie małżeństwa będzie zgodne z dobrem założonej rodziny. Unieważnienia małżeństwa zawartego przez mężczyznę, który nie ukończył lat osiemnastu oraz przez kobietę, która nie ukończyła lat szesnastu albo zawarła małżeństwo bez zezwolenia sądu po ukończeniu lat szesnastu, lecz przed ukończeniem lat osiemnastu, może domagać się każdy z małżonków. Istotne jest jednak, że nie można unieważnić małżeństwa z powodu braku wymaganego wieku, jeżeli przed wytoczeniem powództwa małżonek ten wiek osiągnął (następuje wtedy bowiem tzw. konwalidacja małżeństwa). Co więcej, w art. 10 § 4 k.r.o. została wyłączona legitymacja czynna męża do wytoczenia powództwa o unieważnienie małżeństwa z powodu braku określonego wieku w przypadku zajścia żony w ciążę, przy czym bez znaczenia jest, czy żona zaszła w ciążę przed czy po zawarciu małżeństwa, a istotne, aby ciąża istniała w trakcie trwania małżeństwa¹⁸.

16 Wyrok Sądu Najwyższego z 3.03.2004, III CK 346/02.

17 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 16.10.1992, I ACr 464/92, Legalis nr 32996.

18 Wyrok Sądu Najwyższego z 23.04.1968, II CR 77/68, Legalis nr 13500.

Zgodnie z art. 11 k.r.o. nie może zawrzeć związku małżeńskiego ten, kto został ubezwłasnowolniony całkowicie orzeczeniem sądowym¹⁹. Z art. 13 *Kodeksu cywilnego* (zwanego dalej k.c.)²⁰ wynika natomiast, że jest to osoba, która wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, nie jest w stanie kierować swym postępowaniem. Unieważnienia małżeństwa z powodu ubezwłasnowolnienia całkowitego może żądać każdy z małżonków, istotne jest jednak, aby takie ubezwłasnowolnienie istniało w chwili zawarcia małżeństwa²¹. Nie można natomiast unieważnić małżeństwa z uwagi na ubezwłasnowolnienie całkowite, jeśli zostało ono uchylone (prowadzi to bowiem do konwalidacji małżeństwa).

Artykuł 12 k.r.o. stanowi, że przesłanką unieważnienia małżeństwa jest choroba psychiczna albo niedorozwój umysłowy (nieistotne jest więc, czy dana osoba została ubezwłasnowolniona częściowo²²). Choroba psychiczna małżonka musi istnieć w dacie zawarcia związku, a „osoba dotknięta chorobą psychiczną” to taka, u której choroba ta występowała i została stwierdzona w momencie zawarcia małżeństwa, więc popadnięcie w chorobę psychiczną po zawarciu związku małżeńskiego nie daje możliwości unieważnienia małżeństwa²³. Sąd może jednak takiej osobie zezwolić na zawarcie małżeństwa, gdy stan jej zdrowia lub umysłu nie zagraża małżeństwu ani zdrowiu przyszłego potomstwa²⁴ i jeżeli osoba ta nie została ubezwłasnowolniona całkowicie. Unieważnienia małżeństwa na podstawie art. 12 k.r.o. może domagać się każdy z małżonków, jednakże nie jest to dopuszczalne, gdy choroba psychiczna żony albo męża ustała²⁵.

Bigamia również stanowi jedną z przeszkód małżeńskich, jednak nie można unieważnić małżeństwa z powodu pozostawania przez jednego z małżonków w poprzednio zawartym związku małżeńskim, jeśli poprzednie małżeństwo ustało lub zostało unieważnione, chyba że ustanie tego małżeństwa nastąpiło przez śmierć osoby, która zawarła ponowne małżeństwo, pozostając w poprzednio zawartym związku małżeńskim (następuje wtedy bowiem konwalidacja małżeństwa). Krewni w linii prostej, rodzeństwo ani powinowaci w linii prostej nie mogą zawrzeć ze sobą małżeństwa, lecz sąd może z ważnych przyczyn zezwolić na zawarcie związku małżeńskiego między powinowatymi.

Z kolei zgodnie z art. 15 k.r.o. niedopuszczalne jest zawarcie małżeństwa między przysposabiającym (adoptującym) i przysposobionym (adoptowanym). Jeżeli jednak stosunek

19 Osoba ubezwłasnowolniona całkowicie nie posiada zdolności do czynności prawnych (art. 12 k.c.).

20 Ustawa z 23.04.1964 – *Kodeks cywilny*, tj. Dz.U. z 2017 poz. 459 ze zm., art. 13.

21 Krystyna Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz* (Warszawa: C.H. Beck, 2016), 59.

22 Wyrok Sądu Najwyższego z 7.04.1967, I CR 559/66, Legalis nr 13022.

23 Wyrok Sądu Najwyższego z 9.07.2003, IV CKN 327/01, Legalis nr 63304.

24 „Zagrożenie zdrowia przyszłego potomstwa” jest związane nie tylko z możliwością przekazania choroby psychicznej ewentualnemu potomstwu, lecz również z tym, czy stan psychiczny danej osoby nie wyłącza właściwego, zgodnego z uznanymi zasadami wychowania dzieci i w ogóle wykonywania władzy rodzicielskiej (wyrok Sądu Najwyższego z 29.12.1978, II CR 475/78, Legalis nr 21263).

25 Przez „ustanie choroby” należy rozumieć jej wygaśnięcie, a nie ustanie jedynie jej ostrych objawów (wyrok Sądu Najwyższego z 1.02.1966, II CR 424/65, Legalis nr 12561).

przysposobienia między małżonkami ustał, to nie można z tej przyczyny unieważnić małżeństwa (mamy do czynienia wtedy bowiem z konwalidacją małżeństwa). Unieważnienia małżeństwa z powodu powinowactwa, stosunku przysposobienia między małżonkami może żądać każdy z małżonków, natomiast z powodu pokrewieństwa między małżonkami, a także wcześniej wskazanej bigamii – każdy, kto ma w tym interes prawny²⁶.

Artykuł 151 k.r.o. dotyczy wad oświadczenia, ze względu na które można domagać się unieważnienia związku małżeńskiego. Z takim powództwem można wystąpić, gdy oświadczenie o wstąpieniu w związek małżeński lub oświadczenie przed duchownym woli jednoczesnego zawarcia małżeństwa podlegającego prawu polskiemu zostało złożone: przez osobę, która z jakichkolwiek przyczyn była w stanie wyłączającym świadome wyrażenie woli; pod wpływem błędu co do tożsamości drugiej strony; pod wpływem bezprawnej groźby drugiej strony lub osoby trzeciej, jeśli z okoliczności wynika, że składający oświadczenie mógł się obawiać, że jemu samemu lub innej osobie grozi poważne niebezpieczeństwo osobiste. Unieważnienia małżeństwa z powodu tych okoliczności może żądać małżonek, który złożył oświadczenie dotknięte wadą, jednak powództwo nie może zostać złożone po upływie sześciu miesięcy od ustania stanu wyłączającego świadome wyrażenie woli, od wykrycia błędu lub ustania obawy wywołanej groźbą – a w każdym wypadku po upływie trzech lat od zawarcia związku małżeńskiego.

Gdy małżeństwo jest zawierane przez pełnomocnika, mocodawca może domagać się unieważnienia związku małżeńskiego, jeżeli brak było zezwolenia sądu na taką reprezentację albo jeśli pełnomocnictwo było nieważne lub skutecznie odwołane. Istotne jest jednak, że nie można z tej przyczyny żądać unieważnienia małżeństwa, jeśli małżonkowie podjęli wspólne pożycie.

Nie można unieważnić związku małżeńskiego po jego ustaniu (np. po śmierci jednego z małżonków). Nie dotyczy to jednak unieważnienia z powodu pokrewieństwa między małżonkami oraz z powodu bigamii (pewne wyjątki zawiera również art. 19 k.r.o., dotyczą one śmierci małżonka w toku postępowania).

Powództwo o unieważnienie małżeństwa, tak z uwagi na wystąpienie przeszkód małżeńskich, jak i wad oświadczenia czy wadliwości pełnomocnictwa, może złożyć również prokurator. Orzekając unieważnienie małżeństwa, sąd stwierdza z urzędu również, czy i który z małżonków zawarł małżeństwo w złej wierze²⁷, wyjątkowo jednak odstępuje od niniejszego, gdy domagają się tego oboje małżonkowie. Unieważnienie małżeństwa

26 Interes prawny to zarówno interes natury majątkowej, jak i osobistej. Niewątpliwie interes prawny natury osobistej w unieważnieniu związku małżeńskiego zawartego przez ojca z osobą trzecią w czasie trwania pierwszego małżeństwa ma także dziecko pochodzące z pierwszego związku małżeńskiego, gdyż interes ten jest związany z utrzymaniem wyłącznej przynależności ojca do rodziny dziecka i usunięciem z kręgu najbliższych ojca osoby trzeciej. Niniejszy interes prawny dziecka nie wygasa w następstwie śmierci ojca, gdyż nie jest związany z okolicznościami danego układu stosunków rodzinnych, ale wynika z samego faktu pokrewieństwa łączącego dziecko z ojcem i przynależności ich do tej samej komórki rodzinnej (wyrok Sądu Najwyższego z 4.10.1968, I CR 325/68, Legalis nr 13678).

27 W złej wierze jest ten z małżonków, który w momencie zawarcia związku małżeńskiego wiedział o okoliczności będącej podstawą jego unieważnienia.

następuje wyrokiem sądu cywilnego, który jest konstytutywny, tj. kreujący nowy stan prawny (inaczej niż w przypadku wyroku wydawanego na skutek powództwa o ustalenie nieistnienia lub istnienia małżeństwa), wywołuje skutki z mocą wsteczną (*ex tunc*; co do zasady, bo art. 21 k.r.o. stanowi o wyjątkach) i jest skuteczny wobec wszystkich (*erga omnes*), więc po jego uprawomocnieniu się należy uznać, że według prawa unieważniony związek małżeński nigdy nie został zawarty i nigdy nie istniał²⁸.

3. Rozwiązanie małżeństwa cywilnego

Według art. 56 § 1 k.r.o. w sytuacji, gdy pomiędzy małżonkami nastąpił zupełny i trwały rozkład pożycia małżeńskiego, każdy z nich może domagać się, aby sąd rozwiązał ich małżeństwo przez rozwód. Zupełny i trwały rozkład pożycia stanowi więc pozytywną przesłankę rozwodową. Do zupełnego rozkładu pożycia małżeńskiego dochodzi wówczas, gdy małżonków nie łączy już zarówno więź fizyczna (seksualna), duchowa (psychiczna), jak i materialna (gospodarcza). Więź fizyczna polega przede wszystkim na utrzymywaniu kontaktów cielesnych, więź duchowa na wzajemnym wsparciu psychicznym, trosce, istnieniu uczucia miłości pomiędzy małżonkami, natomiast więź gospodarcza związana jest z prowadzeniem przez małżonków wspólnego gospodarstwa domowego (jej istnienia jednak nie determinuje fakt wspólnego zamieszkiwania małżonków). Istotne jest, aby rozkład, mimo zupełności, posiadał także cechę trwałości (w sytuacji braku trwałości sąd może orzec jedynie separację). Zupełny rozkład pożycia małżeńskiego jest trwały wówczas, gdy małżonkowie przez dłuższy czas pozostają w separacji faktycznej, żadna ze stron nie podejmuje działań naprawczych oraz nie istnieją widoki na poprawę relacji pomiędzy małżonkami.

Dla ustalenia zaistnienia przesłanki pozytywnej orzeczenia rozwodu istotne są przyczyny rozkładu pożycia. Wśród nich wymienia się przyczyny: zawinione (czyli zależne od woli małżonka), tj. niewierność, nadużywanie alkoholu, nieetyczne zachowanie, groźba, odmowa wzajemnej pomocy, odmowa współżycia płciowego, nieróbstwo, opuszczenie współmałżonka, agresja, denuncjacja, zaniedbywanie rodziny, zły stosunek do rodziny małżonka oraz niezawinione (czyli niezależne od woli małżonka), tj. niedobór seksualny, choroba fizyczna, choroba psychiczna, różnica charakterów i umysłowości, a także przyczyny, które w zależności od okoliczności danej sprawy mogą być zawinione lub niezawinione, tj. różnica wieku, różnica światopoglądów, niewłaściwe zachowanie się rodziny współmałżonka, bezpłodność²⁹.

Według danych GUS, jeżeli chodzi o rozwody orzeczone w 2015 roku, najczęstszą wyłączną przyczyną rozkładu pożycia małżeńskiego była niezgodność charakterów (19 571), po niej – niewierność (5124), natomiast na trzecim miejscu było nadużywanie

28 Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, 96–97.

29 Zdzisław Krzemiński, *Rozwód. Praktyczny komentarz. Orzecznictwo. Piśmiennictwo. Wzory pism* (Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2006), 24–39.

alkoholu (3510). Wśród innych przyczyn rozkładu pożycia najczęściej pojawiało się nie-
dochowanie wierności małżeńskiej (9137), następnie niezgodność charakterów (8415),
a po niej nadużywanie alkoholu (7967)³⁰. Z uwagi więc na częstotliwość występowania
tych przyczyn warto je pokrótce omówić.

Nadużywanie alkoholu wpływa destrukcyjnie na funkcjonowanie małżeństwa, a także
na funkcjonowanie założonej przez małżonków rodziny. Z reguły doprowadza do moral-
nego „upadku” człowieka³¹. W tzw. fazie krytycznej, która stanowi przedostatni etap roz-
woju choroby alkoholowej, człowiek zaczyna tracić kontrolę nad własnym zachowaniem,
przestaje interesować się najbliższymi³². Osoba nadużywająca alkoholu często stosuje
przemoc, awanturuje się, zdradza. Co więcej, pozbawia rodzinę utrzymania dostatecz-
nego statusu majątkowego, nie pracując lub żądając od drugiego małżonka pieniędzy na
alkohol³³.

Obowiązek zachowania wierności wynika natomiast *expressis verbis* z art. 23 k.r.o.
W doktrynie funkcjonuje szerokie i wąskie rozumienie pojęcia wierności. Za bardziej
trafne należy uznać jednak to pierwsze, gdyż „wierność jest tu ujmowana jako jedna
z wartości moralnych”³⁴ i oznacza „trwanie przy przyjętych pozytywnych wartościach,
dochowanie przyrzeczeń danych innemu człowiekowi i traktowanie go jako dobra auto-
telnego, a nie jako środka do osiągnięcia innych dóbr”³⁵. Jak wskazuje się w orzecz-
nictwie, nawet incydentalny czyn przyjmujący postać cudzołóstwa może stanowić
przyczynę trwałego i zupełnego rozkładu pożycia³⁶.

Z uwagi na nieściśłość definicji wiele elementów może być przejawem niezgodności
charakterów, np. różne priorytety w wychowywaniu dzieci, odmienne podejście do życia,
różne pojmowanie instytucji małżeństwa, odmienne podejście do spraw związanych
z istnieniem rodziny i z jej sferą materialną³⁷.

Mimo zaistnienia zupełnego i trwałego rozkładu pożycia nie jest dopuszczalne orze-
czenie rozwodu, gdy zaktualizuje się jedna z negatywnych przesłanek rozwodowych (art.
56 § 2 i 3 k.r.o.). Zakazane jest orzekanie rozwodu, gdy żąda go małżonek wyłącznie
winny rozkładu pożycia, chyba że drugi małżonek wyrazi swobodną (bez nacisków mał-
żonka wyłącznie winnego³⁸) zgodę na rozwód, albo że odmowa jego zgody na rozwód jest
w danych okolicznościach sprzeczna z zasadami współżycia społecznego (m.in. gdy jej

30 GUS, „Rocznik demograficzny 2016”.

31 Paweł Baranowski, Teresa Dyrka, *Rozwód, separacja, podział majątku. Poradnik z wzorami pism procesowych* (Zielona Góra: Zachodnie Centrum Organizacji, 2000), 21.

32 Tadeusz Żurek, „Medyczo-psychologiczne aspekty alkoholizmu”, *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* 3, 1 (2004): 171–172.

33 Krzemiński, *Rozwód*, 27.

34 Bronisław Czech, „Wierność małżeńska a kwestia winy rozkładu pożycia”, *Przegląd Sądowy* 5 (2007): 6.

35 Czech, „Wierność małżeńska a kwestia winy rozkładu pożycia”, 5–6.

36 Orzeczenie Sądu Najwyższego z 24.04.1951, C 667/50, Legalis nr 683913.

37 Baranowski, Dyrka, *Rozwód*, 24.

38 Orzeczenie Sądu Najwyższego z 14.05.1956, I CR 746/55, Legalis nr 637424.

motywy obiektywnie zasługują na moralne potępienie, tj. szykana, zemsta, nienawiść³⁹). Nie jest dopuszczalne również orzeczenie rozwodu, jeżeli wskutek niego miałyby ucierpieć dobro wspólnych małoletnich dzieci małżonków albo jeżeli z innych względów orzeczenie rozwodu byłoby sprzeczne z zasadami współżycia społecznego (np. w sytuacji, gdy jedno z małżonków jest nieuleczalnie chore, wymaga opieki materialnej i moralnej drugiego małżonka, a rozwód stanowiłby dla niego rażącą krzywdę⁴⁰). Wynika z tego, że przyczyny rozkładu pożycia mają wpływ także na dwie przesłanki negatywne orzeczenia rozwodu (tj. pierwszą i trzecią z wyżej wymienionych).

Orzekając rozwód, sąd z urzędu stwierdza, czy i który z małżonków ponosi winę⁴¹ za rozkład pożycia małżeńskiego, wyjątkowo jednak zaniecha orzekania o winie, gdy domagają się tego oboje małżonkowie. W konsekwencji może dojść do rozwiązania małżeństwa przez rozwód: z wyłącznej winy jednego z małżonków, z winy obydwójga małżonków (nie dochodzi jednak do określenia przez sąd, w jakim stopniu każdy z małżonków ponosi winę za rozkład pożycia małżeńskiego⁴²), z ustaleniem, że żadne z małżonków nie ponosi winy lub bez orzekania o winie. Podkreślić więc należy, że wina nie stanowi przesłanki rozwodowej. Wyrok, w którym sąd cywilny rozwiązuje małżeństwo przez rozwód, ma charakter konstytutywny, wywołuje skutki od chwili jego uprawomocnienia się (*ex nunc*) i jest skuteczny wobec wszystkich.

Liczba rozwodów z roku na rok wzrasta. W 2015 roku było ich 67 296. 74% postępowań rozwodowych zakończyło się bez orzekania o winie, a jeżeli wina była orzekana, to najczęściej przypisywano ją mężowi. W celu zadecydowania o dalszym bycie prawnym konkretnego związku małżeńskiego najczęściej korzysta się z instytucji rozwiązania małżeństwa przez rozwód⁴³.

4. Rozwiązanie małżeństwa kanonicznego

W przeciwieństwie do małżeństwa cywilnego, zasadą jest, że małżeństwo kanoniczne jest nierozzerwalne, w kan. 1134, dotyczącym skutków małżeństwa kanonicznego, wyraźnie podkreślono bowiem, że z ważnego małżeństwa powstaje między małżonkami węzeł wieczysty i wyłączny (co było przedmiotem rozważań Tomasza Mędrka we wcześniejszym numerze *Studiów Koszalińsko-Koło-brzeskich*⁴⁴). W *Kodeksie prawa kanonicznego*

39 Uchwała Sądu Najwyższego z 18.03.1968, III CZP 70/66, Legalis nr 13450.

40 Wyrok Sądu Najwyższego z 25.05.1998, I CKN 704/97, Legalis nr 336437.

41 Obarczenie małżonka winą rozkładu pożycia jest tożsame z uznaniem, że jego negatywna decyzja stanowi fundament powstania konkretnej przyczyny rozkładu [Tomasz Sokołowski, *System Prawa Prywatnego. Prawo rodzinne i opiekuńcze*, t. 11, red. Tadeusz Smoczyński (Warszawa: C.H. Beck, 2014), 715].

42 Sokołowski, *System prawa prywatnego*, 722 [na podstawie: Adam Olejniczak, „O pogłębianiu rozkładu pożycia i winie małżonków”, w: *Księga jubileuszowa Prof. T. Smoczyńskiego*, red. Marek Andrzejewski i in. (Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa Dom Organizatora, 2008), 296].

43 GUS, „Rocznik demograficzny 2016”.

44 Tomasz Mędrak, „Nierozzerwalność małżeństwa według św. Jana Pawła II na podstawie wybranych dokumentów”, *Studia Koszalińsko-Koło-brzeskie* 24 (2017): 127–147.

(jak i w Instrukcji o rozwiązaniu małżeństwa na mocy przywileju wiary⁴⁵) przewidziano jednak pewien wyjątek w postaci instytucji rozwiązania węzła, gdyż tylko małżeństwo zawarte i dopełnione nie może być rozwiązane żadną ludzką władzą i z żadnej przyczyny, oprócz śmierci. Ważne małżeństwo pomiędzy ochrzczonymi nazywa się jedynie zawartym, jeżeli nie zostało dopełnione, natomiast zawartym i dopełnionym, jeżeli małżonkowie podjęli w sposób ludzki (tj. w sposób dowolny i świadomy, bez użycia siły fizycznej; nie dotyczy to przymusu moralnego⁴⁶) akt małżeński przez się zdolny do zrodzenia potomstwa, do którego to aktu małżeństwo jest ze swej natury ukierunkowane i przez który małżonkowie stają się jednym ciałem. Domniemywa się dopełnienie, gdy po zawarciu małżeństwa małżonkowie wspólnie zamieszkali.

Z kan. 1142 wynika, że Kościół katolicki dopuszcza możliwość rozwiązania ze słusznej przyczyny przez Ojca świętego małżeństwa niedopełnionego zawartego przez ochrzczonych lub między stroną ochrzczoneą i stroną nieochrzczoneą, na prośbę obydwu stron lub tylko jednej, choćby druga się nie zgadzała.

Inne możliwości rozwiązania węzła przewidziane prawem dotyczą tylko takich małżeństw, w których przynajmniej jeden z małżonków jest nieochrzczony. Pierwsza z nich to przywilej (a nie prawo) Pawłowy (kan. 1143–1147). Skorzystanie z niego daje możliwość rozwiązania węzła pierwszego małżeństwa dla dobra wiary strony, która przyjęła chrzest, przez sam fakt zawarcia nowego małżeństwa przez stronę ochrzczoneą, jeżeli małżonek nieochrzczony odszedł (tj. gdy nie chce mieszkać ze stroną ochrzczoneą lub mieszkać z nią w zgodzie bez obrazy Stwórcy, jednak nie dotyczy to przypadku, gdy strona ochrzczonea po przyjęciu chrztu dała słuszny powód odejścia).

Kolejne dwie możliwości należą do przypadków rozwiązania węzła małżeńskiego *a lege* i w naszym kraju, z uwagi na aspekty kulturowe, występują stosunkowo rzadko⁴⁷. Pierwsza została uregulowana w kan. 1148 i pozwala nieochrzczonemu, który przed chrztem miał równocześnie kilka żon nieochrzczonych, po przyjęciu chrztu w Kościele katolickim, jeśli mu trudno pozostać z pierwszą żoną, zatrzymać jedną z nich, oddalając pozostałe (to samo odnosi się do kobiety nieochrzczonej, która posiadała równocześnie kilku mężów nieochrzczonych). Natomiast o drugiej mowa w kan. 1149 i dotyczy nieochrzczonego, który po przyjęciu chrztu w Kościele katolickim nie może ze współmałżonkiem nieochrzczoneym nawiązać współzamieszkania z uwagi na uwięzienie lub prześladowania. W takiej sytuacji wolno mu zawrzeć nowy związek małżeński, chociażby tymczasem druga strona przyjęła chrzest, chyba że po przyjęciu chrztu przez obie strony ich małżeństwo zostałoby dopełnione.

Najczęściej jednak korzysta się z przywileju wiary udzielanego przez Ojca świętego, który został uregulowany w wyżej wskazanej instrukcji, gdyż w tym przypadku

45 *Congregatio pro Doctrina Fidei, Normae de conficiendo processu pro solutione vinculi matrimonialis in favorem fidei* (Civitate Vaticana, 2001).

46 Seweryn Świaczny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa w sądach kościelnych po reformie papieża Franciszka* (Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2016), 13–14.

47 Świaczny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 18.

wystarczy, aby przynajmniej jedna osoba była nieochrzczona w czasie trwania pożycia małżeńskiego⁴⁸. Co istotne jest jednak, w takiej sytuacji nie może dojść do dopełnienia małżeństwa między stronami po przyjęciu chrztu przez osobę wcześniej nieochrzczonej lub przez obu małżonków, a osoba nieochrzczona lub ochrzczona poza Kościołem katolickim musi zapewnić stronie katolickiej wolność i możliwość wyznawania własnej religii oraz ochrzczenia i wychowania po katolicku dzieci⁴⁹.

Z uwagi na przypadki, w których można skorzystać z instytucji rozwiązania węzła, a także sporadyczne jej stosowanie, nie powinna być ona mylona z instytucją rozwiązania małżeństwa przez rozwód uregulowaną w *Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym*.

5. Stwierdzenie nieważności małżeństwa kanonicznego

*Kodeksowi prawa kanonicznego*⁵⁰ nieznany jest termin „małżeństwa nieistniejącego”, jednak występuje w nim jego odpowiednik w postaci „małżeństwa nieważnie zawartego”⁵¹. Gdy małżeństwo zostało dopełnione i nie stanowi związku naturalnego, wówczas sąd kościelny po przeprowadzonym procesie może wydać wyrok, w którym stwierdzi, że konkretne małżeństwo kanoniczne zostało nieważnie zawarte. Możliwe jest to jednak tylko w razie istnienia w chwili zawierania małżeństwa jednej z przeszkód zrywających przewidzianych w kanonach 1083–1094 (od których nie uzyskano dyspensy albo dyspensa nie przysługuje – kan. 1078), nieprawidłowości co do zgody małżeńskiej (kan. 1057, 1095–1107) lub braku formy prawnej zawarcia małżeństwa (przez którą rozumiemy „ogół przepisów prawa kanonicznego, których zachowanie jest czymś koniecznym przy wyrażaniu zgody małżeńskiej”⁵²; kan. 1108–1123). Są to tytuły prawne, na których opiera się orzeczenie⁵³.

Przeszkoda zrywająca czyni osobę niezdolną do ważnego zawarcia małżeństwa. Taką przeszkodą jest wiek, gdyż nie może zawrzeć ważnego małżeństwa mężczyzna przed ukończeniem szesnastego roku życia i kobieta przed ukończeniem czternastego roku, jednak wyższy wiek do godziwego zawarcia małżeństwa może zostać ustalony przez Konferencję Episkopatu Polski.

Niezdolność do współżycia fizycznego uprzednia (istniejąca w chwili zawarcia małżeństwa) i trwała (nieuleczalna), a także pewna (co do której nie ma wątpliwości), tak

48 Ginter Dzierżon, „Nierozzerwalność małżeństwa a przywileje wiary w kanonicznym porządku prawnym”, *Ius Matrimoniale* 26, 4 (2015): 80.

49 Świaczny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 20.

50 *Kodeks prawa kanonicznego* z 4.12.1983, *Decretum Primas Poloniae* Num. 48/84/P.

51 Gajda, *System prawa prywatnego*, 121 [na podstawie: Mirosław Nazar, „Zawarcie małżeństwa według prawa polskiego z uwzględnieniem postanowień podpisanego 28 lipca 1993 r. konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską”, *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 3 (1996): 468].

52 Wojciech Góralski, „Dyspensa od formy zawarcia małżeństwa w świetle nowego «Kodeksu prawa kanonicznego»”, *Prawo kanoniczne* 31, 1–2 (1988): 87.

53 Świaczny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 23.

ze strony mężczyzny, jak i kobiety, czy to absolutna (wobec wszystkich), czy względna (tylko wobec niektórych), powoduje że małżeństwo jest nieważne z samej jego natury. Co do zasady niepłodność ani nie wzbrania zawarcia małżeństwa, ani nie powoduje jego nieważności, chyba że podstępnie ją zatajono dla uzyskania zgody małżeńskiej⁵⁴.

Przeszkodą małżeńską jest również bigamia, tj. gdy jedna z osób zamierzających zawrzeć małżeństwo jest związana węzłem poprzedniego małżeństwa kanonicznego, nawet niedopełnionego. Tylko bowiem stwierdzenie, zgodnie z prawem i w sposób pewny, nieważności lub rozwiązania pierwszego małżeństwa umożliwia takiej osobie zawarcie ponownego małżeństwa kanonicznego.

Problematyczna może być również kwestia różnej wiary, gdyż nieważne jest małżeństwo dwóch osób, z których jedna została ochrzczona w Kościele katolickim lub włączyła się do jego wspólnoty i nie wystąpiła z niej formalnym aktem, natomiast druga jest nieochrzczona (nigdy nie przyjęła chrztu albo jej chrzest jest nieważny)⁵⁵.

Przeszkodą, aby ważnie zawrzeć małżeństwo, są święcenia biskupie, prezbiteratu i diakonatu, gdyż każdy duchowny, który je otrzymał, jest obowiązany do przestrzegania celibatu⁵⁶. Dotyczy ona także diakonów stałych, którzy otrzymali święcenia, będąc żonatymi (i nie zostali objęci prawem celibatu), gdyż po śmierci swojej żony nie mogą ważnie zawrzeć nowego małżeństwa⁵⁷. Podobna przeszkoda uniemożliwia zawarcie ważnego małżeństwa osobie, która jest związana wieczystym (tj. dokonany po upływie czasu, na jaki uprzednia profesja czasowa została złożona, zgodnie z przepisami zakonnymi) ślubem publicznym (tj. odebrany w imieniu Kościoła przez uprawnionego przełożonego) czystości w instytucie zakonnym⁵⁸.

Przeszkodami są także przestępstwa w postaci uprowadzenia przez mężczyznę kobiety lub przetrzymywania jej z zamiarem zawarcia z nią małżeństwa (chyba że po uwolnieniu, przebywając w miejscu bezpiecznym i wolnym, sama swobodnie wybierze to małżeństwo) oraz w postaci zabójstwa własnego małżonka albo współmałżonka drugiej strony (w tym fizyczny lub moralny współudział w tym procederze) ze względu na chęć zawarcia małżeństwa z konkretną osobą.

Problemem w kontekście ważnego zawarcia małżeństwa kanonicznego może być pokrewieństwo biologiczne i prawne, a także powinowactwo. Otóż nieważne jest małżeństwo zawarte pomiędzy krewnymi w linii prostej (i bez znaczenia jest, czy potomkowie pochodzą ze związku małżeńskiego, czy pozamałżeńskiego), w linii bocznej aż do czwartego stopnia włącznie oraz pomiędzy powinowatymi w linii prostej, a także zwią-

54 Świączny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 25.

55 Rafał Hołubowicz, „*Matrimonium non existens*” oraz unieważnienie małżeństwa w polskim prawie rodzinnym w świetle przyczyn stwierdzenia nieważności małżeństwa w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego (Wrocław: Rozprawy Naukowe i Opracowania Katedry Prawa Kanonicznego i Prawa Wyznaniowego, Papieski Wydział Teologiczny, 2013), 119–120.

56 Aleksander Sobczak, *Stwierdzenie nieważności małżeństwa i inne małżeńskie procesy kościelne* (Poznań: Zysk i S-ka, 2010), 29.

57 Hołubowicz, „*Matrimonium non existens*”, 124.

58 Świączny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 32.

zanymi pokrewieństwem prawnym powstałym z adopcji, w linii prostej lub w drugim stopniu linii bocznej. Podobna do przeszkody pokrewieństwa jest przeszkoda przyzwyczajoności publicznej, powstała z nieważnego małżeństwa po rozpoczęciu życia wspólnego albo z notorycznego lub publicznego konkubinatu, gdyż powoduje nieważność małżeństwa w linii prostej między mężczyzną oraz krewnymi kobiety i odwrotnie, jednak tylko w pierwszym stopniu.

W procedurze o stwierdzenie nieważności małżeństwa kanonicznego kluczową rolę odgrywa także badanie zgody małżeńskiej, która jest konieczna do powstania ważnego małżeństwa kanonicznego. Jak wynika z kan. 1057, jest to akt woli, którym mężczyzna i kobieta w nieodwołalnym przymierzu wzajemnie się sobie oddają i przyjmują w celu stworzenia małżeństwa, a którego nie może uzupełnić żadna ludzka władza. Nieważne byłoby więc małżeństwo kanoniczne, gdyby takie oświadczenia woli zostały złożone przez osoby tej samej płci lub gdyby takie oświadczenia były ze sobą niezgodne. Treść kan. 1104 § 1 prowadzi do wniosku, że nieważność małżeństwa zachodziłaby także, gdyby nupturienti nie byli równocześnie obecni, bądź osobiście, bądź też przez pełnomocnika (w tym przez wadliwie ustanowionego pełnomocnika – kan. 1105). Podstawą wydania orzeczenia stwierdzającego nieważność małżeństwa kanonicznego mogą być wady zgody małżeńskiej, tj.:

- niezdolność chociażby jednego z nupturientów do zawarcia małżeństwa z uwagi na to, że jest pozbawiony wystarczającego używania rozumu, ma poważny brak rozeznania oceniającego co do istotnych praw i obowiązków małżeńskich wzajemnie przekazywanych i przyjmowanych, z przyczyn natury psychicznej nie jest zdolny podjąć istotnych obowiązków małżeńskich (kan. 1095);
- brak wiedzy jednej ze stron o tym, że małżeństwo jest trwałym związkiem między mężczyzną i kobietą, skierowanym do zrodzenia potomstwa przez jakieś seksualne współdziałanie (kan. 1096 § 1);
- błąd co do osoby albo przymiotu osoby, który był bezpośrednio i zasadniczo zamierzony (kan. 1097), wywołany podstępnie, a związany z przymiotem drugiej strony, który ze swej natury może poważnie zakłócić wspólnotę życia małżeńskiego (kan. 1098), co do jedności lub nierozzerwalności albo sakramentalnej godności małżeństwa, determinujący wolę (kan. 1099);
- pozorność (kan. 1101 § 2), gdy jedna ze stron albo obydwie pozytywnym aktem woli wykluczyły samo małżeństwo (całkowita) lub jakiś istotny element małżeństwa, albo jakiś istotny przymiot (częściowa)⁵⁹;
- zawarcie małżeństwa pod warunkiem (zdarzenie niepewne) dotyczącym przyszłości, przeszłości lub teraźniejszości, jednak w tych dwóch ostatnich przypadkach tylko w razie nieistnienia przedmiotu warunku (kan. 1102);
- przymus (fizyczny, moralny) i ciężka bojaźń (wywołana np. groźbą) z zewnątrz (kan. 1103).

⁵⁹ Sobczak, *Stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 50.

Przyczyny związane z niezachowaniem formy kanonicznej zawarcia małżeństwa, na podstawie których można stwierdzić nieważność małżeństwa kanonicznego, występują najrzadziej⁶⁰. Możemy wyróżnić formę zwyczajną i nadzwyczajną zawarcia małżeństwa kanonicznego. Pierwsza, jak wynika z kan. 1108 § 1, polega na zawarciu małżeństwa wobec urzędowego świadka ślubu, tj. (ważnie) asystującego (obecnego i pytającego nupturientów, czy wyrażają zgodę i przyjmującego ją w imieniu Kościoła) miejscowego ordynariusza albo proboszcza, albo wobec kapłana lub diakona delegowanego przez jednego z nich (wyjątkowo osoby świeckiej – kan. 1112), a także wobec dwóch świadków zwykłych⁶¹. Asystujący przy zawieraniu małżeństwa działa niegodziwie, jeśli nie stwierdził stanu wolnego nupturientów zgodnie z przepisami prawa, a także nie upewnił się, jeśli to możliwe, o zezwoleniu proboszcza, ilekroć asystuje na podstawie ogólnej delegacji. Takie małżeństwa winny być zawierane w parafii, gdzie przynajmniej jedno z narzeczonych posiada stałe albo tymczasowe zamieszkanie lub miesięczny pobyt, natomiast w przypadku tułaczy w parafii, gdzie aktualnie przebywają. Dopuszcza się również zawarcie małżeństwa w innym miejscu, jednak tylko za zezwoleniem własnego ordynariusza albo własnego proboszcza.

Z nadzwyczajną formą zawarcia małżeństwa, jak wynika z kan. 1116 § 1, mamy do czynienia wtedy, gdy osoba, zgodnie z przepisem prawa, kompetentna do asystowania jest nieosiągalna lub nie można do niej się udać bez poważnej niedogodności. Wówczas ten, kto chce zawrzeć prawdziwe małżeństwo, może je ważnie i godziwie zawrzeć wobec samych świadków zwykłych w niebezpieczeństwie śmierci, a poza niebezpieczeństwem śmierci – jedynie wtedy, jeśli roztropnie się przewiduje, że te okoliczności będą trwały przez miesiąc czasu. Zaznaczyć należy, że gdyby był osiągalny inny kapłan lub diakon, który mógłby być obecny, powinien być poproszony i razem ze świadkami być przy zawieraniu małżeństwa, z zachowaniem zasady ważności małżeństwa wobec samych świadków zwykłych.

Jeżeli chodzi o miejsce zawarcia małżeństwa pomiędzy katolikami lub między stroną katolicką i niekatolicką ochrzczoneą, to jest nim co do zasady kościół parafialny, jednak, po uzyskaniu zezwolenia ordynariusza miejsca lub proboszcza, może być to również inny kościół lub kaplica. W tym przypadku dopuszcza się także zawarcie małżeństwa w innym odpowiednim miejscu, gdy zezwoli na to miejscowy ordynariusz. Natomiast małżeństwo pomiędzy stroną katolicką i stroną nieochrzczoneą może być zawarte w kościele lub innym odpowiednim miejscu (kan. 1118).

Poza wypadkiem konieczności przy zawieraniu małżeństwa należy zachować obrzędy przepisane w księgach liturgicznych zatwierdzonych przez Kościół albo przyjęte prawnymi zwyczajami. W kan. 1120 przewidziano, że Konferencja Episkopatu Polski może opracować własny obrzęd zawierania małżeństwa, wymagający zatwierdzenia przez Stolicę Apostolską, odpowiadający miejscowym i ludowym zwyczajom, przystosowanym

60 Sobczak, *Stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 55.

61 Świączny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 53.

do ducha chrześcijańskiego, z zachowaniem jednak prawa, by asystujący, obecny przy zawieraniu małżeństwa, zapytał nupturientów, czy wyrażają zgodę i tę zgodę przyjął.

Zawarcie konkretnego małżeństwa (w tym dane wymagane przez przepisy) powinno zostać zapisane przez proboszcza miejsca jego zawarcia lub jego zastępcę w księdze zaślubionych (kan. 1121 § 1) oraz odnotowane w księgach ochrzczonych, w których wcześniej został zapisany chrzest małżonków (kan. 1122 § 1).

Stwierdzenia nieważności małżeństwa kanonicznego, bez względu na przyczynę, może żądać, przede wszystkim, każdy z małżonków⁶². W celu zainicjowania postępowania składana jest skarga powodowa. Po reformie papieża Franciszka dokonanej regulacjami zawartymi w Liście apostolskim motu proprio *Mitis Iudex Dominus Iesus*⁶³, które weszły w życie 8 grudnia 2015 r., poza procesem zwykłym albo procesem opartym na dokumentach istnieje również możliwość skorzystania z procesu skróconego. Istotne jednak jest, że biskup diecezjalny orzeka w sprawach o nieważność małżeństwa w procesie skróconym, ilekroć żądanie zostało zgłoszone przez obydwój małżonków lub przez jednego z nich za zgodą drugiego i przytaczane są okoliczności dotyczące faktów lub osób, poparte zeznaniami lub dokumentami, które nie wymagają przeprowadzenia dokładniejszego badania albo dochodzenia oraz w sposób oczywisty wskazują na nieważność. W dokumencie papieża Franciszka do tych okoliczności zaliczono przykładowo: brak wiary, który może prowadzić do symulacji konsensu lub błędu determinującego wolę, krótki czas pożycia małżeńskiego, aborcję dokonaną dla uniknięcia zrodzenia potomstwa, pozostawanie w relacji pozamałżeńskiej w czasie zawierania małżeństwa lub wkrótce po ślubie, podstępne zatajenie bezpłodności, poważnej choroby zakaźnej, potomstwa z wcześniejszego związku lub pozbawienia wolności, zawarcie małżeństwa z przyczyny całkowicie obcej życiu małżeńskiemu lub wynikające z nieoczekiwanej ciąży kobiety, użycie przemocy fizycznej w celu wymuszenia konsensu, brak używania rozumu potwierdzony dokumentacją medyczną. Katalog tychże okoliczności jest zatem otwarty i obejmuje przypadki, które nie stanowią bezpośrednich przyczyn nieważności, a są raczej symptomami nieważności, które w trakcie przygotowywania procesu skróconego należy przeanalizować i ewentualnie przyporządkować do konkretnych tytułów prawnych⁶⁴.

Wyrok o stwierdzenie nieważności związku małżeńskiego kanonicznego ma charakter deklaratoryjny. W celu zadecydowania o dalszym byciu prawnym konkretnego małżeństwa kanonicznego najczęściej korzysta się z tej instytucji prawa kanonicznego.

62 Świaczny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 62.

63 Franciscus, *Litterae Apostolicae Motu Proprio datae „Mitis Iudex Dominus Iesus” quibus canones Codicis Iuris Canonici de causis ad matrimonii nullitatem declarandam reformatur* (Roma, 2015).

64 Świaczny, *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 73.

Zakończenie

Z podobnego nazewnictwa można by wysnuć wniosek, że rozwiązanie małżeństwa przewidziane w *Kodeksie prawa kanonicznego* jest odpowiednikiem cywilistycznej instytucji rozwiązania małżeństwa, a kanoniczne stwierdzenie nieważności odpowiada instytucji unieważnienia małżeństwa uregulowanej w *Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym*, jednak dopiero szczegółowe zapoznanie się z przesłankami, założeniami tych instytucji prawnych, prowadzi do konstatacji, że taki wniosek byłby nieprawidłowy.

Zarówno podstawy unieważnienia małżeństwa cywilnego, jak i stwierdzenia nieważności małżeństwa kanonicznego, dotyczą wieku, pokrewieństwa, powinowactwa, przysposobienia, bigamii, choroby psychicznej (choć w prawie kanonicznym nie jest to przeszkoda zrywająca), wad oświadczenia związanych z wyłączeniem świadomego wyrażenia woli, błędu co do tożsamości drugiej strony, bojaźni wywołanej groźbą, a także wadliwego pełnomocnictwa. Te podobieństwa jednak nie świadczą o tym, że instytucja stwierdzenia nieważności małżeństwa kanonicznego najbardziej zbliżona jest do cywilistycznej instytucji unieważnienia małżeństwa. Więcej istotnych podobieństw istnieje bowiem między tą instytucją prawa kanonicznego a instytucją ustalenia nieistnienia małżeństwa cywilnego. W obu przypadkach musi dojść do niespełnienia jakiejś przesłanki ważności małżeństwa i może to być: różna płeć narzeczonych, zgodność ich oświadczeń woli, jednoczesna obecność nupturientów, a także zawarcie małżeństwa przed świadkiem urzędowym. Istotne jest także, że zarówno wyrok o ustalenie nieistnienia małżeństwa, jak i wyrok o stwierdzenie nieważności małżeństwa mają charakter deklaratoryjny, gdyż stwierdzają tylko dany fakt, nie kreując nowego stanu prawnego. Niniejsze nie dotyczy jednak wyroku o unieważnienie małżeństwa, który jest konstytutywny. W odróżnieniu od instytucji unieważnienia małżeństwa cywilnego, stwierdzenia nieważności małżeństwa kanonicznego, bez względu na przyczynę, może domagać się każdy z małżonków.

Przypadki, w których można skorzystać z instytucji rozwiązania małżeństwa kanonicznego, są ściśle związane z tym, czy chociażby jeden z małżonków został ochrzczony (nawet w późniejszym czasie). Już więc w tym zakresie ta instytucja zdecydowanie różni się od rozwiązania małżeństwa przez rozwód. Z uwagi jednak na to, że większość polskiego społeczeństwa jest ochrzczona, istotne jest, że Kościół katolicki dopuszcza możliwość rozwiązania ze słusznej przyczyny zawartego małżeństwa, które nie zostało dopełnione (niebędącego związkiem naturalnym), tj. gdy małżonkowie nie podjęli w sposób ludzki aktu małżeństwa przez się zdolnego do zrodzenia potomstwa. Z przesłanką pozytywną rozwiązania małżeństwa przez rozwód związany jest również brak więzi fizycznej, jednak polega on także na zaprzestaniu współżycia fizycznego przez małżonków. Co więcej, aby na gruncie polskiego prawa rodzinnego doszło do zaktualizowania się tej przesłanki, rozkład pożycia małżeńskiego zawsze musi być zupełny i trwały, tj. musi istnieć brak zarówno więzi fizycznej, duchowej i gospodarczej pomiędzy małżonkami oraz brak widoków na to, aby doszło do ponownego podjęcia przez strony wspólnego pożycia opartego na wskazanych więziach. Zauważyć należy także, że dyspensy od

małżeństwa niedopełnionego może udzielić tylko papież, natomiast wyrok rozwodowy jest wydawany przez sąd. Poza tym, w celu zadecydowania o dalszym bycie prawnym konkretnego związku małżeńskiego najczęściej korzysta się z instytucji rozwiązania małżeństwa przez rozwód, natomiast instytucja rozwiązania węzła małżeńskiego jest stosowana stosunkowo rzadko. Należy podkreślić, że, z uwagi na zasadę nierozzerwalności małżeństwa, prawo kanoniczne nie przewiduje rozwodów i unieważnień⁶⁵.

Przeprowadzona analiza pozwala także na sformułowanie ogólnego wniosku, że wszystkie omówione instytucje cywilne oraz instytucje Kościoła katolickiego zasadniczo odróżnia to, że zostały uregulowane w ramach odmiennych porządków prawnych i są stosowane przez różne władze, tj. świecką i kościelną. Istotne jest, że orzeczenie sądu kościelnego o ważności lub o ustaniu małżeństwa kanonicznego nie może mieć prejudycjalnego wpływu na orzeczenie sądu państwowego o ważności lub o ustaniu cywilnego związku małżeńskiego tych samych małżonków i odwrotnie, a ta rozdzielność jurysdykcyjna wynika w szczególności z zasadniczych różnic istniejących między polskim prawem rodzinnym a prawem kanonicznym Kościoła katolickiego w odniesieniu do przyczyn ważności i ustania małżeństwa, a także samej istoty małżeństwa⁶⁶.

Bibliografia

- Baranowski, Paweł, Teresa Dyrka. *Rozwód, separacja, podział majątku. Poradnik z wzorami pism procesowych*. Zielona Góra: Zachodnie Centrum Organizacji, 2000.
- Congregatio pro Doctrina Fidei, Normae de conficiendo processu pro solutione vinculi matrimonialis in favorem fidei*. Civitate Vaticana, 2001.
- Czech, Bronisław. „Wierność małżeńska a kwestia winy rozkładu pożycia”. *Przegląd Sądowy* 5 (2007): 5–24.
- Dzierżon, Ginter. „Nierozzerwalność małżeństwa a przywileje wiary w kanonicznym porządku prawnym”. *Ius Matrimoniale* 26, 4 (2015): 67–82.
- Franciscus, *Litterae Apostolicae Motu Proprio datae „Mitis Iudex Dominus Iesus” quibus canones Codicis Iuris Canonici de causis ad matrimonii nullitatem declarandam reformatur*. Roma, 2015.
- Gajda, Janusz. *System Prawa Prywatnego. Prawo rodzinne i opiekuńcze*. T. 11. Red. Tadeusz Smoczyński. Warszawa: C.H. Beck, 2014.
- Góralski, Wojciech. „Dyspensa od formy zawarcia małżeństwa w świetle nowego «Kodeksu prawa kanonicznego»”. *Prawo Kanoniczne* 31, 1–2 (1988): 87–99.
- Gromek, Krystyna. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*. Warszawa: C.H. Beck, 2016.
- GUS. „Rocznik demograficzny 2016”. Dostęp 2.10.2017. <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/roczniki-statystyczne/roczniki-statystyczne/rocznik-demograficzny-2016,3,10.html>.

65 Sobczak, *Stwierdzenie nieważności małżeństwa*, 15.

66 Wyrok Sądu Najwyższego z 17.11.2000, V CKN 1364/00, Legalis nr 49616.

- Haak, Henryk. *Zawarcie małżeństwa. Komentarz*. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa Dom Organizatora, 1999.
- Hołubowicz, Rafał. „*Matrimonium non existens*” oraz unieważnienie małżeństwa w polskim prawie rodzinnym w świetle przyczyn stwierdzenia nieważności małżeństwa w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego. Wrocław: Rozprawy Naukowe i Opracowania Katedry Prawa Kanonicznego i Prawa Wyznaniowego, Papieski Wydział Teologiczny, 2013.
- Kodeks prawa kanonicznego z 4.12.1983. Decretum Primas Poloniae* Num. 48/84/P.
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 28.07.1993. Dz.U. 1998 nr 51, poz. 318.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997*. Dz.U. nr 78, poz. 483 ze zm.
- Krzemiński, Zdzisław. *Rozwód. Praktyczny komentarz. Orzecznictwo. Piśmiennictwo. Wzory pism*. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 2006.
- Mędrak, Tomasz. „Nierozzerwalność małżeństwa według św. Jana Pawła II na podstawie wybranych dokumentów”. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie* 24 (2017): 127–147.
- Nazar, Mirosław. „Zawarcie małżeństwa według prawa polskiego z uwzględnieniem postanowień podpisanego 28 lipca 1993 r. konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską”. *Kwartalnik Prawa Prywatnego* 3 (1996): 447–509.
- Obwieszczenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 5.02.2015 w sprawie ogłoszenia wykazu stanowisk, których zajmowanie upoważnia do przyjmowania oświadczeń o wstąpieniu w związek małżeński oraz sporządzania zaświadczeń stanowiących podstawę sporządzenia aktu małżeństwa zawartego w sposób określony w art. 1 § 2 i 3 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. M.P. 2015 poz. 230.
- Olejniczak, Adam. „O pogłębianiu rozkładu pożycia i winie małżonków”. W: *Księga jubileuszowa Prof. T. Smyczyńskiego*, red. Marek Andrzejewski, Lechosław Kociucki, Małgorzata Łączkowska, Anna Schulz, 296. Toruń: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa Dom Organizatora, 2008.
- Orzeczenie Sądu Najwyższego z 24.04.1951, C 667/50. Legalis nr 683913.
- Orzeczenie Sądu Najwyższego z 14.05.1956, I CR 746/55. Legalis nr 637424.
- Orzeczenie Sądu Najwyższego z 13.04.1965, II CR 266/64. OSPiKA 1966, nr 6–8, poz. 166.
- Piasecki, Kazimierz, red. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*. Warszawa: LexisNexis, 2011.
- Sobczak, Aleksander. *Stwierdzenie nieważności małżeństwa i inne małżeńskie procesy kościelne*. Poznań: Zysk i S-ka, 2010.
- Sokołowski, Tomasz. *System Prawa Prywatnego. Prawo rodzinne i opiekuńcze*. T. 11. Red. Tadeusz Smyczyński. Warszawa: C.H. Beck, 2014.
- Smyczyński, Tadeusz, red. *System Prawa Prywatnego. Prawo rodzinne i opiekuńcze*. T. 11. Warszawa: C.H. Beck, 2014.
- Świączny, Seweryn. *Rozwiązanie małżeństwa i stwierdzenie nieważności małżeństwa w sądach kościelnych po reformie papieża Franciszka*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2016.
- Uchwała Sądu Najwyższego z 18.03.1968, III CZP 70/66. Legalis nr 13450.
- Uchwała Sądu Najwyższego z 17.4.1970, III PZP 34/69. OSNAPiUS 1970, nr 12, poz. 217.
- Ustawa z 25.02.1964 – *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*. tj. Dz.U. z 2017 poz. 682.

Ustawa z 23.04.1964 – *Kodeks cywilny*, tj. Dz.U. z 2017 poz. 459 ze zm.

Ustawa z 17.11.1964 – *Kodeks postępowania cywilnego*, tj. Dz.U. z 2016 poz. 1822 ze zm.

Ustawa z 17.05.1989 o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, tj. Dz.U. 2013 poz. 1169 ze zm.

Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 16.10.1992, I ACr 464/92. Legalis nr 32996.

Wyrok Sądu Najwyższego z 1.02.1966, II CR 424/65, Legalis nr 12561.

Wyrok Sądu Najwyższego z 7.04.1967, I CR 559/66. Legalis nr 13022.

Wyrok Sądu Najwyższego z 23.04.1968, II CR 77/68. Legalis nr 13500.

Wyrok Sądu Najwyższego z 4.10.1968, I CR 325/68. Legalis nr 13678.

Wyrok Sądu Najwyższego z 29.12.1978, II CR 475/78. Legalis nr 21263.

Wyrok Sądu Najwyższego z 25.05.1998, I CKN 704/97. Legalis nr 336437.

Wyrok Sądu Najwyższego z 17.11.2000, V CKN 1364/00. Legalis nr 49616.

Wyrok Sądu Najwyższego z 22.11.2002, IV CKN 1519/00. Legalis nr 59144.

Wyrok Sądu Najwyższego z 9.07.2003, IV CKN 327/01. Legalis nr 63304.

Wyrok Sądu Najwyższego z 3.03.2004, III CK 346/02. Legalis nr 64854.

Żurek, Tadeusz. „Medyczo-psychologiczne aspekty alkoholizmu”. *Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne* 3, 1 (2004): 159–174.

Streszczenie

Małżeństwo jako instytucja prawna zostało uregulowane zarówno w polskim prawie rodzinnym, jak i w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego. W obu tych porządkach prawnych przewidziano również instytucje, których wykorzystanie może zadecydować o dalszym bycie prawnym konkretnego związku małżeńskiego. W polskim prawie rodzinnym zalicza się do nich ustalenie istnienia lub nieistnienia, unieważnienie i rozwiązanie małżeństwa, natomiast w prawie kanonicznym Kościoła katolickiego – stwierdzenie nieważności i rozwiązanie małżeństwa. Mimo że analiza tych instytucji prawnych pozwala dostrzec pewne podobieństwa między poszczególnymi z nich, to jednak prowadzi do ogólnego wniosku, że instytucje cywilne i instytucje Kościoła katolickiego nie mogą być ze sobą utożsamiane.

Słowa kluczowe: małżeństwo cywilne i kanoniczne, ustalenie istnienia lub nieistnienia małżeństwa cywilnego, unieważnienie małżeństwa cywilnego, rozwiązanie małżeństwa cywilnego, stwierdzenie nieważności małżeństwa kanonicznego, rozwiązanie małżeństwa kanonicznego

Abstract

THE JUDGEMENT OF THE EXISTENCE OR NON-EXISTENCE, NULLITY AND THE DISSOLUTION OF MARRIAGE IN THE POLISH FAMILY LAW DECLARATION OF INVALIDITY AND DISSOLUTION OF MARRIAGE IN THE CANON LAW OF THE CATHOLIC CHURCH

Marriage, as a legal institution, has been regulated in both the Polish family law and the Canon law of the Catholic Church. Either of these legal systems has established the institutions which may make a decision on the legal continuation of marriage. The Polish family law includes the judgement of existence or non-existence, nullity and dissolution of marriage, while the Canon law of the Catholic Church embraces an annulment and dissolution of marriage. Despite the fact that the analysis of these legal institutions reveals some similarities, however, it leads to the general conclusion that civil institutions and the institutions of the Catholic Church cannot be considered equivalently.

Keywords: civil and canonical marriage, the judgement of the existence or non-existence of civil marriage, annulment of civil marriage, dissolution of civil marriage, annulment of canonical marriage, dissolution of canonical marriage